

SERİ

B

CİLT

42

SAYI

3 - 4

1992

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ORMAN FAKÜLTESİ
DERGİSİ

ÇEVRESEL AHLAK: PARADİGMATİK BİR DEĞİŞİM GEREKSİNİMİ

Prof. Dr. Güzver YILDIRAN¹⁾

Kısa Özet

Yazı, genelde insan uygarlığının ve özelde batı kültürünün kapsamlı bir ekofelsefeden, dolayısıyla dünya ve evreni içeren etik bir yönelimden yoksun olduğunu vurgulamaktadır. Böyle bir çerçeveden yoksunluk, dünyanın sonunu getirecek bir tahribata neden olmaktadır. Oluşturulması gereken çerçevenin, yaşam ve doğal fiziksel çevreyi kapsayan, insanı yaşayan türlerden yalnızca bir tanesi olarak kabullenen, saygınlık ve onur kavramlarıyla yaşam topluluğunun tüm üyelerini ve onların doğal çevrelerini içeren, hak kavramlarıyla eko-sistemlerin çeşitliliğini, bütünlüğünü ve dengesini yansıtarak, tüm üyelere içgüçlerini gerçekleştirme ve rollerini yerine getirebilme olanağı tanıyan bir çerçeve olması önerilmektedir.

1. GİRİŞ

Sunacağım temel sav, genelde insan uygarlığının ve özelde de batı kültürünün kapsamlı bir ekofelsefeden, dolayısı ile dünya ve evreni içeren çevresel etik bir yönelimden yoksun olduğudur. Böyle kapsamlı bir paradigma veya ahlaki çerçeveden yoksunluk, varolan eko-sistemlerin, dünyanın sonunu getirecek tahribatına zemin hazırlamakta, hatta neden olmaktadır.

Kapsamlı bir paradigma veya çerçeve eksikliğinin nedensel ve direkt sonucu, bir taraftan doğal kaynakların yozlaştırılması, yok edilmesi ve kötü kullanımı, varolan türlerin yok olması, iklim değişimi, hidrolojik ve biyolojik yoksullaşma, toprak, su ve hava kirliliği, sentetik ve "zehirli" kimyasal maddelerin üretimi ile radyoaktif maddelerin kontrolsüz boşaltımının neden olduğu atık madde sorunları, ormanların yok edilmesi ve erozyon gibi fiziksel ve doğal sonuçlar olurken, diğer taraftan da sosyal açıdan aşırı nüfus artışı, tüketim yarışı, savurganlık, teknolojiye yönelik hedonistlik tutumlar, hareket yeteneğinin getirdiği kirlilik, bilim ve teknolojinin gücünün bütünleşmesinin katkısına rağmen ve belki de eleştirel bir yaklaşımla bütünleşmemesinden ötürü, dünyadaki yaşamın niteliğinin genel bir yozlaşması şeklinde ortaya çıkmaktadır.

1) Boğaziçi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü Başkanı.

Burada, ortaya konulan tez, insan uygarlığının, sürekli gelişen, bütüncül, birbirleriyle etkileşim içerisinde, yaşammerkezli bir eko-felsefeyi oluşturmasına olanak sağlayacak sosyal, politik ve dinsel sistemlerden gelen tarihi kalıttan yoksun olduğunu belirtmektedir. Önerilen eko-felsefede insan varlığı doğayla iç içe, kendi içinde değerli bir fiziksel çevreyi diğer yaşam biçimleriyle birbirlerine bağımlı olarak paylaşan bir çerçeveyi öngörmektedir. Çok basit bir düzeyde gelişmiş olan çevre ahlakı, kapsamlı, yaşamın her türünü ve doğayı içine alan bir çerçeveye oturmadığından, hala geniş ölçüde Kopernik-öncesi bir yaklaşımla insan çıkarları odaklıdır. Yine de, daha kapsamlı bir paradigma oluşturmaya yönelik dağınık ve sistematik olmayan çabalar bulunmaktadır. Bunlar, bir çevre ahlakı geliştirilmesinde gerekli olan toplumsal uyum ve ilgiyi yaratmayı amaçlayan, hem Aldo Leopold'un "Land Ethic"i gibi tarihsel, hem de UNESCO ve benzeri bazı uluslararası kuruluşlarınki gibi yakın tarihli çabalaradır.

2. TARİHSEL SÜREÇ VE BEN-ODAKLI AHLAK

Kısa ve basit de olsa, aşağıdaki açıklamaların belirtilen görüşü aydınlatacağını umuyorum.

İnsanların varlıklarını sürdürmeye yönelik çabalarındaki fiziksel ve bilişsel kısıtlamalarının doğayı koruması gerekirdi. Ancak insanlık tarihi, çevresel yıkımın gelişim sürecinin bir parçası olduğunu göstermektedir. Eğer gelişmenin kabul edilen amacı, doğanın insanların isteklerine boyun eğmesi ve onlara hizmete zorlanması ise ve eğer gelişimin temel ölçütü, kültürlerin insan gereksinimlerini, neyin öncelikli olduğunu belirleyen ciddi bir değer sistemi olmaksızın, karşılama düzeyi ise, beklenebilecek tek sonuç çevresel yozlaşmanın yolaçtığı istenmedik durumlar olacaktır.

Günümüzden geriye bakıldığında, paleolitik insanın yaşamını sürdürebilmesi, sonuçta avlanma, avlanma ve bazı türlerin bakıldığında, paleolitik insanın yaşamını sürdürebilmesi, sonuçta avlanma, avlanma ve bazı türlerin yokolmasıyla sınırlı bir çevre tahribatına yol açan, ben-odaklı bir çerçeveye dayanmaktaydı.

Doğaya karşı varolma kavgasında insan-dışı dünyayla savaşa girişen erken neolitik toplumlardan başlayarak klan kavramı, ve ortaçağ boyunca kabileler, bu ben-odaklı etiği daha karmaşık toplumsal ilişkileri kapsayacak şekilde genişletmiş, ahlaki çerçeve klan ve kabile üyelerini içermiş, ancak üye olmayanları ve hatta marjinal üyeleri kapsamamıştır. Sonuç olarak, bilimsel ve teknolojik katkıların yüksek düzeyde olmaması, doğal kaynakların ancak kısıtlı bir şekilde tahribatına neden olmuştur.

Bu dönemde, doğanın insana hizmetle yükümlü olduğu tümüyle insan-odaklı bir çevre-insan ilişkisi görülmekte ve özellikle batı dünyasındaki dini etkiler yüzünden, insan evrendeki tek değerli varlık olarak algılanmaktaydı (Tek Değer Varsayımı); evrenin merkezi dünyaydı, insanlar Tanrı'nın imgesinde yaratılmıştı ve insana doğayı kullanma ve sömürme hakkı verilmişti. Tüm bunların, toprak erozyonu, ormanların yok edilmesi ve çölleşme gibi tarımın olumsuz sonuçlarına yol açtığı görülmektedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bu bakış açısı tümüyle çevreye zarar verici nitelikte değil, aynı zamanda insanların doğa olaylarını anlama, açıklama ve öngörme merakı ve çabasının da sonucu, bilimin oluşması ve gelişmesinin de nedeniydi. Çünkü insanlar kendi amaçları için bu tür olaylara hakim olmak zorundaydı. İnsanların doğayı daha iyi anlamalarına koşut olarak, insan-insan ve insan-doğa ilişkilerinde, biri yapıcı diğeri ise yıkıcı olarak gözlemlenebilen iki değişik gelişim modeli ortaya çıkmıştır.

Ulusal devletlerin oluşmasıyla toplumlar daha karmaşık sosyal düzenlemeleri oluşturmuşlar, özgürlük, eşitlik ve özel yaşamın önemi yükselen kavramlar olarak belirmiştir. Demokratikleşme çabası ve süreci içinde, ben-odaklı ahlak kavramı, yerini toplum-odaklı ahlak anlayışına bırakmış, kaynak kullanımını ve dağılımında, en fazla sayıda insanın, en fazla fayda sağlaması, ana hedef olarak belirmiştir. Özde hala insan-odaklı olan bu ahlak çerçevesi, toplumların politik ve yasal düzenlemelerini değiştirmiştir. Kaynakları sıradan vatandaşa erişilir hale getirmek, amaç haline gelmiş, laiklik, materyalizm ve hümanizma ile şekillenen endüstrileşme süreci, bilimsel katkıların yardı-

mıyla, aykırı bir durumun ortaya çıkışına yol açmıştır. Ulus devletler doğal kaynakların mülkiyeti ile ilgilenmeye başlamıştır. Buradaki sömürge yaklaşımı, kimin bu kaynakları sağlayıp, kimin onlardan yararlanacağını belirleyerek, birbirini karşılıklı olarak dışlayan iki ayrı grubu oluşturmuştur. Kaynak kullanımının yanı sıra, bu kaynaklara coğrafi yakınlıktaki insanların sömürülmesi de, ulusların gücünün belirtgeci haline gelmiştir.

İki olayı ayırmayı kolaylaştıran kapsamlı bir ahlak çerçevesi olmadığından, bilimsel bulguların artmasıyla, insanın doğayı kontrolü de artmış, bu kontrol gücü, ekosistemlerin daha hızlı ve etkin bir şekilde yok olmasına koşut olmuştur.

Uluslararası barışın oluşturulması için yapılan yapay ve yüzeysel çabalar, önce insan-insan ilişkilerine duyarlılığın, hiç olmazsa bir konu haline geldiğini göstermektedir. Ancak, insan davranışlarının doğa ve doğal kaynaklar üzerindeki etkileri, yüzyılım üçüncü çeyreğine kadar bilinç düzeyine bile ulaşamamış, bu davranışların sonuçlarının neler olabileceği tamamen gözden kaçırılmıştır.

Eğer sosyolojik ve politik açıdan yönelim buysa, böyle bir açılımı destekleyen felsefi ve dini artalanlar neydi?

3. FELSEFİ VE DİNİ ARTALANLAR

Bu noktayı açıklamak için, çeşitli dinlerdeki insan-çevre ilişkilerine yine oldukça kısa ve basit bir şekilde değinmek istiyorum.

Musevi-Hıristiyan görüşü genelde **Yaratılış** kitabında belirttiği gibi, insanın Tanrı imgesinde yaratıldığını, böylece doğanın ve evrenin en değerli varlığı olduğunu, doğanın insanların hizmetine sunulduğunu belirten insan-odaklı bir ahlak çerçevesi sunmaktadır. Örneğin, Musevilik'teki "On Emir", insan-insan ve insan-toplum ilişkilerini vurgulamıştır.

Eğer doğa insanlara hizmet için var ise, o zaman insanın doğa ile ilişkileri, hangi ahlak çerçevesi ile belirlenecektir? Herhangi bir ahlak kavramının gelişmesi için, iyi ve kötü kavramlarının ne olduğu bilgisine gereksinim vardır. Doğada neyin iyi, neyin kötü olduğu, tamamen insan çıkarlarıyla ilintili, pragmatik bir bilgi olarak belirmektedir. Doğanın insan yaşamını kolaylaştıran yönleri iyi, güçleştiren, güvenliğini tehdit eden yönleri ise kötü olarak algılanmıştır. Dolayısıyla insanın iyi-kötü hakkındaki bilgisinin bilgi kuramsal açıdan tamam olup olmadığı veya değer-kuramsal açıdan kullanılan değer sisteminin yeterliliği veya uygunluğu önemsenmemiş, "insan için iyi olduğu düşünüleni koru, kötü olanı yok et" olarak belirlenebilen bir yaklaşımı ortaya çıkarmıştır. Dahası, dini ve felsefi açıdan neyin iyi neyin kötü olduğu yargısı, insanı diğer yaratılanlardan ayırmış, tüm yaratılanların en üstüne çıkarmış, en büyük günahı oluşturarak Cennetten kovulmasına yol açmıştır. Bunun sonucunda temel beslenme ve üreme işlevleri çabalı hale gelmiştir. Uygulamada, neyin iyi neyin kötü olduğuna ilişkin insanın kendine atfettiği bu sahip olunamaz İlahi Bilgiye sahip olma güveni, doğal dengenin bozulmasına yol açmıştır. Musevi-Hıristiyan geleneğindeki bu trajik durumun çözümü veya doğayı bozmayı frenleyen çerçeve açıkça belirtilmemiştir. Bu çerçeve içinde varılabilen sonuç, doğayı tahribetmenin, insanın kendisini ters yönde etkileyeceği için, sınırlanması olarak düşünülebilir. Kurtuluş, doğal dünyanın hakimi olmaktan değil, açıkça ifade edilmese de o bütünün parçası olmaktan geçecektir.

İslam düşüncesi de yine insan-odaklı olup, insanı yaratılanların en üstünü olarak görmektedir. İnsan doğayı kullanabilir, fakat onu tahribedemez, bozamaz. Yaratılanları kirletmek, bozmak ya da yoketmek cezayı gerektiren, açıkça belirtilmiş bir günahdır, çünkü insan yeryüzündeki madelerden yaratılmış, tüm yaratılanların arasında yer almıştır. Buradan çıkarılacak sonuç, çevreyi yoketmenin zorunlu olarak kendini yoketmek anlamına geldiğidir.

Yunan-Roma geleneğinde de çevre-odaklı bir çerçeve yoktur. Gerçi, Pitagor'un önerdiği ruhların insanlardan hayvanlara, veya tersi yönde geçişebilmesi, insan-odaklı olmayan bir yaklaşıma

işaret etse de, bu yaklaşıma bugünkü anlamda çevre-odaklı veya yaşam odaklı diyebilmek olası değildir.

Bunun ötesinde, Yunan-Roma geleneğinin sunduğu ana sorun, beden ve ruh arasındaki ayırımıdır. Ruh ulvi iken, beden ölümlüdür. Bedenin bu şekilde aşağılanması, Plato'nun Cumhuriyet'inde belirtildiği gibi, dolayısıyla fiziksel çevrenin aşağılanmasını beraberinde getirmiş, ve herhangi bir çevre ahlaki kavramının gelişmesini tamamen engellemiştir.

Bu çizgi batı uygarlığı içine uzanmakta ve Descartes'in ikilemi beden ya da fiziksel dünyayı lanetlemese bile, aşağılayarak, ruh ve beden arasındaki ayrımı vurgulamaktadır. Fiziksel dünyanın hatalı yorumuna güvensizlik, sonraları phenomena (görüngü) yerine, Kant'ın gerçeğin belirlenmesi güç, ancak temel kavramı olan numina kavramıyla ifade edilmiştir. Kanımca, batı düşüncesini simgeleyen bu ikilem, çevrenin kendi içinde değerli olduğu kavramını küçümsemiş ve fizik dünyayı önemsemeyen veya ikinci dereceye indiren bir yaklaşımla, çevrenin ve doğanın bozulmasına, yozlaşmasına ve niteliğinden kaybetmesine neden olmuştur. Eğer fizik çevre ikinci derecede önemliyse, insan olarak bu çevre ile Yunan-Roma düalist düşünce sisteminin tam tersi Kızılderili ve Afrika bakış açılarında görülmektedir. Burada insan bitkisi, hayvanı ve cansız varlıklarıyla fiziksel çevrenin ayrılmaz bir parçası olarak algılanmaktadır. İnsanın yaşamı, doğanın canlı ya da cansız varlıklarıyla bağımlıdır. Eğer bir ağaca taş atılırsa, insanın kolu bu acıyı duyabilir. Doğal çevreye zarar verilemez çünkü istenç ve işbirliği olmaksızın hiçbir şey Evrensel Ruh'un bir parçası olamaz. Her şeyin ruhu vardır, içgüçleriyle bilinçli olarak canlıdırlar ve hep birlikte Evrensel Ruh'u oluştururlar.

Doğu dinlerinde yine doğa ve çevreyi içine alan kapsamlı bir çerçeve görülüyor. Evrenle birleşme, benliğin, benlik dışı olanlarla veya Atman'ın Brahman'la olan sınırlarını kaybetmesiyle ulaşılan ulu bir anlayış olarak ortaya çıkıyor. Bilincin özü ile nesnesi arasındaki sınırların ortadan kalkması, insanı bu ulu noktaya getirebiliyor. Çelişki açıkça ortaya çıkıyor: Varolma bilinci arzuya neden oluyor. Bilgelik arzusu bile, sınırları oluşturarak, doyumsuzluk ve acıya zemin hazırlıyor.

Belirtmek istediğim nokta, kişiyi doğadan ayırmayan ve onu daha yüksek bir konuma koymayan doğu dinlerinin kapsamlı bir çevre felsefesine daha yakın düştüğüdür. Her ne kadar bu, uygulamada çevreye zarar olasılığını ortadan kaldırırsa da, kanımca, çevrenin gelişimi için etkin bir katılıma yol açamaz; çünkü, çevreyi geliştirmeye yönelik bir yaklaşım, geliştiren ile gelişen arasındaki farklılaşmaya dayanır. Doğu dinlerinde böyle bir farklılık, istedik bir durum değildir.

Dolayısıyla diyebilirim ki, insan kültürü genelde, kapsamlı bir çevre ahlakı, bir eko-felsefe geliştirmek için ölçüt oluşturabilecek tarihi bir sosyal politik veya dini mirastan yoksundur. Bunun da ötesinde, ister ben-odaklı, ister toplum-odaklı olsun, insan çıkarlarını gözetene ve en iyi şekliyle bile belki insanın tek değerli varlık değil ama kesinlikle en değerli varlık olduğunu öne süren "Daha Büyük Değer Varsayımı"na giden, yüzeysel bir insan-odaklı çevre ahlakı, "Gelecek kuşaklar için dünyamızı koruyalım", türünden eksik uygulama ve yargılara yol açar. İnsan-odaklı çevre ahlakının en cömert yorumunda Hipokrat'ın "premium nihil nocera" (ilkönce zarar verme) ilkesine, belki ulaşılabilir. Ancak, bu tür insan-odaklı bir ahlak çerçevesi, çevrenin korunması ve hele kendi içinde değerli olduğundan, geliştirilmesi yönündeki kavramlara ulaşamaz.

4. KAPSAMLI BİR EKO-FELSEFEYE DOĞRU

Eğer tarihsel mirastan bu denli yoksunsak, çevre, yaşam ve varlık odaklı, kapsamlı bir eko-felsefeye ulaşmak olası değil midir?

Yanıtım, söylediklerimden beklenebilecekten daha iyimserdir. İletişim ve ulaşım teknolojilerinin kolaylaştırdığı, karşılıklı bağımlılığa dayanan küreselleşme, ulus, inanç, ırk ayrımı gözetmeyen bir ahlak çerçevesinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu çerçevede her insanın, insan ırkının üyesi olma onuruna yaraşan insan haklarına doğal olarak sahip olduğu vurgulanmaktadır. Evrensel

olarak uygulanmasa da, bu çerçeve yine de davranışı etkileyen bazı değerlerin farkına varılmasını sağlamakta ve ihlallerine karşı duyarlılık getirmektedir.

İnsanlığın sosyal çerçevelerinin uzantıları küresel olarak eko-sistemlere yansımaz; çünkü insanların temel haklarını aynen insan olmayan mantıklı bir hataya neden olur. Böyle bir çevresel ahlak, elverişli de değildir.

Çerçevedeki değişiklik, öncelikle insan-odaklı yaklaşımlardan uzaklaşmamızı ve tüm yaşayanları olduğu kadar, fiziksel ve doğal çevreyi de, kendi içinde değerli olduğu içni kapsayan bir eko-felsefeyi kucaklamamızı gerektirir.

Emerson bu bakış açısını 1836'da şu estetik sözlerle betimlemiştir:

"Tüm varlıkların yaradılışı ya da insan gözünün gücü öyledir ki, gökyüzü, dağ, ağaç, hayvan gibi birincil biçimler kendi içlerinde ve kendileri için bize sevinç verirler: Çizgi, renk, devinim ve gruplamalarından kaynaklanan bir haz".

Önerdiğim bu çerçeve, yaşam ve doğal fiziksel çevre odaklı olup, insanı tüm yaşayanlarla bütünleşen bir varlık olarak algılayan bir eko-felsefe olmalıdır. İnsan-dışı doğal dünya, kendi yaratılış haklarıyla, kendi içinde bir alem olarak görülmelidir. İnsan kendini yaşayan tüm türlerden yalnızca bir tanesi olarak kabullenip, biyolojik ve fiziksel çevresini korumak ve geliştirmekle yükümlü tutmalıdır. Saygınlık ve onur kavramları, yaşam topluluğunun tüm üyelerini ve onların doğal çevrelerini bütünüyle kapsamalıdır. Hak kavramı, eko-sistemlerin çeşitliliğini, bütünlüğünü ve dengesini yansıtmalı ve tüm üyelere, herhangi bir müdahale olmaksızın, içgüçlerini (potansiyellerini) gerçekleştirme ve rollerini yerine getirme hakkını sağlamalıdır. Hatta, Schweitzer'in "Yaşama Saygı" kavramı, Kızılderili ve Afrika kültürlerinde olduğu gibi, dağı, nehri, denizi ve taşyla, tüm fiziksel çevreyi kapsayacak şekilde genişletilmelidir.

İşte ancak o zaman değişik bir çevre ahlaki çerçevesinin sonuçlarından ümitli olabiliriz.

Şu ana dek söylemeye çalıştıklarımı birkaç cümlede benden daha iyi ifade eden biri olan Emerson'un "Doğa" denemesinden, diğeri 14. yüzyıl Türk tasavvuf şairi Yunus Emre'den iki alıntıyla bitirmek istiyorum.

Emerson diyor ki:

"Yıldızlar, hep var olsalar da, erişilmezliklerinden dolayı bir saygı uyandırır; ancak aklımızı etkilerine açtığımızda, tüm doğal varlıklar benzer bir izlenim bırakırlar. Doğa hiçbir zaman sıradan bir görüntüye bürünmez. Ne de bilge insan onun gizemini zorla ortaya çıkartıp, tüm kusursuzluğunu öğrenerek, merakını yitirir. Doğa hiçbir zaman bilge ruhun oyunağı olmamıştır. Çiçekler, hayvanlar ve dağlar onun en iyi saatinin bilgeliğini yansıttığı kadar, çocukluğunun saflığını da sevindirmiştir".

Ve yazımı Yunus Emre'den bir dörtlikle bitirmek istiyorum:

Deniz yüzünden su alıp

Sunuverirem göklere

Bulutlayın seyran edip

Arşa yakın varan benem